

انتقال سنی در ایران:

تحولات سنی جمعیت و سیاست گذاری‌های اجتماعی، جمعیتی*

دکتر محمود مشفق^۱

دکتر محمد میرزایی^۲

چکیده

این مقاله به بررسی گذار سنی جمعیت ایران از سال ۱۳۳۵ تا ۱۴۳۰ می‌پردازد. اصطلاح گذار سنی عبارت است از تغییرات اساسی ساختمان سنی جمعیت از حالتی کاملاً جوان به حالتی کاملاً سالخورده، و شامل چهار مرحله کودکی، جوانی، میان‌سالی و سالخوردگی است. تجربه گذار سنی کشورهای توسعه یافته نشان می‌دهد که مدت زمان انتقال سنی جمعیت بیش از یک قرن است. تحولات شاخص‌های گذار سنی کشور نشان می‌دهد که ایران مرحله اول انتقال سنی یعنی مرحله کودکان و نوجوانان را پشت سر گذاشته است و هم اکنون (۱۳۸۹) مرحله دوم انتقال سنی یعنی مرحله جوانان را تجربه می‌کند.

دومین مرحله انتقال سنی (مرحله جوانی) از سال ۱۳۷۵ شروع شده و تا سال ۱۳۹۰ ادامه خواهد داشت. مرحله سوم انتقال سنی (افزایش تعداد میان‌سالان) از سال ۱۳۹۰ آغاز و تا سال ۱۴۱۰ ادامه خواهد داشت. برنامه‌ریزی به منظور بهره‌مندی اقتصادی از پتانسیل‌های جمعیت فعال واقع در سنین کار و تأمین سلامت آنها از جمله سیاست‌هایی است که در مرحله دوم و سوم انتقال سنی باید مورد توجه دولتمردان و برنامه‌ریزان کشور قرار گیرد. الگوی سنی سالخورده از سال ۱۴۱۰ به بعد بر ساختمان سنی جمعیت کشور چیره خواهد شد. در این مرحله به تدریج و با سرعتی فزاینده تعداد سالمندان کشور افزایش خواهند یافت، اتخاذ سیاست سالمندی فعال پیشنهاد سازمان ملل متحد برای مرحله سالمندی جمعیت است که از هم‌اکنون باید در ایران دنبال شود.

واژگان کلیدی:

- گذار سنی، مرحله کودکی، جوانی، میان‌سالی و سالمندی جمعیت، سیاستها و برنامه‌ها.

---

* تشکر و قدردانی: این مقاله توسط استاد محترم دکتر محمد جواد محمودی رئیس مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، ویرایش علمی و ادبی شده است، که در آغاز کلام جا دارد از ایشان تشکر و قدردانی شود.

۱. عضو هیأت علمی مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

۲. استاد جمعیت‌شناسی در دانشگاه تهران.

مقدمه

در حال حاضر جمعیت ایران همانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه به دنبال کاهش مداوم و مستمر باروری و افزایش امید زندگی، تغییرات اساسی و مهمی را در ساختار سنی خود تجربه می‌کند که این تغییرات دارای ملاحظات مهم اقتصادی، اجتماعی از نظر سیاست گذاری و برنامه‌ریزی است.

طی دهه اخیر، جمعیت سنین زیر ۱۵ سال بطور اساسی رو به کاهش گذاشته، در مقابل تعداد جمعیت جوان و در سن کار افزایش یافته است، همچنین سرعت سالخوردگی^۱ جمعیت با آهنگی آرام رو به فزونی است، جمعیت‌شناسان از این تغییرات و تحولات پاختار سنی تحت عنوان "گذار سنی" یاد می‌کنند. انتقال سنی جمعیت عبارت است از تغییرات اساسی ساختمان سنی جمعیت‌ها از حالتی کاملاً جوان به حالتی کاملاً سالخورده (ویکس ۱۹۹۹).

در مرحله اول انتقال سنی، کودکان و نوجوانان گروه‌های عمده جمعیتی را تشکیل می‌دهند، و بخش مهمی از ظرفیت‌های اقتصادی کشور صرف برطرف نمودن نیازهای آنها می‌شود، اما در مرحله دوم و سوم انتقال سنی، جمعیت واقع در سن کار (۱۵-۶۴ ساله)، در پی حجم وسیع جمعیت نسل‌های انفجار موالید^۲ بطور چشم گیری افزایش می‌یابد که در ادبیات جمعیت شناسی تحت عنوان فرصت جمعیتی یا پنجره جمعیتی^۳ از آن یاد می‌شود. پنجره جمعیتی کمیت و کیفیت منابع انسانی را برای رشد و توسعه اقتصادی فراهم می‌سازد. به زعم اقتصاددانان، پنجره جمعیتی از سه طریق زمینه رشد تولید سرانه را فراهم می‌کند:

اول: افزایش جمعیت در سن کار موجب رشد تولید ناخالص داخلی (GDP)^۴

می‌شود: افزایش درصد جمعیت در سن کار نسبت به کل جمعیت در مرحله دوم و سوم انتقال

---

1. Pace of Ageing

2. Baby Boom

3. Demographic window

4. Gross Domestic Product

سنی موجب می‌شود تعداد تولیدکنندگان نسبت به تعداد مصرف‌کنندگان افزایش یابد. این وضعیت، بطور طبیعی موجب افزایش تولید سرانه خواهد شد (بلوم ۲۰۰۱).

دوم: کاهش باروری منجر به "نتایج ترکیبی" می‌شود. منظور پیامدهای ترکیبی آن است که کاهش باروری موجب رها شدن زنان از مسئولیت‌های مربوط به پرورش و نگهداری بچه و توانمندسازی آنها برای ورود به بازار کار ثانویه می‌شود.

سوم: کاهش باروری "نتایج رفتاری" را به دنبال دارد. آن‌چنانکه بلوم و ویلیام سون (۱۹۹۸) اشاره می‌کنند، اثرات رفتاری به اشکال مختلفی خودش را نشان می‌دهد. مثلاً از طریق تقویت قابلیت کلی تولید و یا از طریق بهبود سطح مهارت‌های فنی کارگران (بلوم و دیگران ۲۰۰۳).

در مراحل گذار سنی بسیاری از مسائل جدید اجتماعی، اقتصادی ظهور می‌یابد و بسیاری از مسائل، اهمیت و اولویت خود را از دست خواهند داد. این فرایند ناشی از دگردیسی نسلی - سنی جمعیت است؛ که الزامات و ضرورت‌های سیاست‌گذاری خاص خود را در هر مرحله فرا می‌خواند، عدم توجه به الزامات سیاستی تحولات هرم‌های سنی، نظام کلان اقتصادی، اجتماعی را با مشکل، یا اگر برای نشان دادن عمق نتایج ناشی گذار سنی پا را کمی فراتر نهیم با بحران مواجه خواهد ساخت.

نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ کشور نشان می‌دهد در بسیاری از استان‌های کشور نسبت جمعیت زیر ۱۵ سال به حدود ۲۵ درصد از کل جمعیت کاهش یافته و تعداد جمعیت ۱۵ تا ۶۴ ساله کشور یعنی جمعیت در سن فعالیت به حدود ۶۰ تا ۷۰ درصد از کل جمعیت رسیده است. این تحول جمعیتی حاکی از آن است که در دهه جاری نسبت جمعیت در سن کار و فعالیت به بالاترین سطح خود در تاریخ تحولات جمعیتی کشور رسیده است.

در این مقاله تلاش می‌شود با استفاده از نتایج سرشماری‌های کشور، تحولات ساختار سنی جمعیت در گذشته و حال مورد بررسی قرار گیرد، و تحولات احتمالی آینده آن در افق زمانی ۵۰ ساله

ترسیم گردد. در قسمت پایانی با توجه به تحولات احتمالی ساختمان سنی کشور، الزامات سیاستی و برنامه‌ریزی برای مواجهه با پیامدهای ناشی از تحولات هرم‌های سنی کشور در حد امکان تشریح می‌شود.

ضرورت و اهمیت انجام مطالعه:

مطالعه فرایند انتقال ساختمان سنی از جوانی به سالخوردگی از چند بعد دارای اهمیت و ضرورت مطالعاتی است، که برخی از موارد آن به این شرح است:

اول: در هریک از مراحل انتقال ساختار سنی، با توجه به اینکه کدام یک از گروه‌های سنی بزرگ در اکثریت باشند، نوع و کم و کیف نیازهای اجتماعی و جمعیتی تغییر می‌کند. لذا مطالعه ساختار سنی به معنی تشخیص نیازهای حال و آینده جامعه است.

دوم: سازوکار اثرگذاری ساختار سنی بر توسعه اقتصادی، اجتماعی مسئله مهمی است. این مسئله برای جمعیت‌شناسان و اقتصاددانان روشن است که ساختار سنی جمعیت، حجم و درصد عرضه نیروی کار را رقم خواهد زد. تحولات عرضه نیروی کار یکی از عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی جوامع است.

سوم: انتقال ساختار سنی چرخه زندگی اقتصادی و اجتماعی کل جمعیت را رقم می‌زند، و این واقعیت که چگونه چرخه زندگی جمعیت قابلیت تولیدکنندگی جامعه را رقم می‌زند، از لحاظ مطالعات جمعیتی دارای اهمیت است.

اهداف مطالعه:

بطور کلی این مطالعه دو هدف اصلی را دنبال می‌کند: اول، بررسی گذار سنی جمعیت کشور تا سال ۱۴۳۰؛ دوم، طرح و بررسی سیاست‌های اجتماعی، جمعیتی مرتبط با مراحل مختلف انتقال سنی جمعیت کشور.

روش شناسی و منبع داده‌ها:

روش تحقیق این مطالعه روش اسنادی است. منبع اصلی اطلاعات گزارش های سرشماری سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ و پیش بینی های جمعیتی صورت گرفته توسط نویسندگان مقاله است.

مبانی مفهومی و تجربی :

انتقال جمعیتی بر تغییرات رشد جمعیت های جوامع اثرات بسیار مهم و قابل توجهی داشته، لذا بیشتر توجهات به مبحث رشد جمعیت بوده است. اما اگر در کنار رشد جمعیت، اثرات انتقال جمعیتی بر ساختمان سنی جمعیت مطرح شود، اثرات انتقال جمعیتی بر ساختمان سنی به همان اندازه رشد، یا حتی بیشتر حائز اهمیت است. زیرا اثرات انتقال جمعیتی بر ساختار سنی از لحاظ زمانی بسیار بیشتر بسط می یابد و تغییرات سنی تا حدود زیادی بر چرخه های رشد و رکود اقتصادی اثرات معنادار می گذارد. تجربه انتقال سنی کشورهای توسعه یافته نشان می دهد که مدت زمان انتقال سنی جمعیتی بیش از یک قرن طول می کشد.

با شروع انتقال جمعیتی، فرایند انتقال سنی هم آغاز خواهد شد، بو^۱ و سومستد^۲ (۲۰۰۰) انتقال سنی را به چهار مرحله تقسیم بندی کرده اند که هر مرحله با افزایش تعداد جمعیت در یک رده سنی خاص مشخص می شود:

- الف. مرحله کودکی^۳: افزایش درصد جمعیت زیر ۱۵ سال نسبت به سایر گروه های سنی.
- ب. مرحله جوانی^۴: افزایش درصد جمعیت بین ۱۵ - ۲۹ سال نسبت به سایر گروه های سنی.
- ج. مرحله میان سالی^۵: افزایش درصد جمعیت بین ۳۰ - ۶۴ سال نسبت به سایر گروه های سنی.
- د. مرحله سالمندی^۶: افزایش درصد جمعیت بالای ۶۵ سال نسبت به سایر گروه های سنی.

1. Bo

2. Sommestad

3. Child Phase

4. Young Adult Phase

5. Population Maturity

6. Phase of Ageing

الف. مرحله کودکی، اولین مرحله انتقال سنی زمانی است که کاهش میزانهای مرگومیر کودکان در مراحل اولیه انتقال جمعیتی موجب افزایش تعداد کودکان و نوزادان می‌شود و بنابراین کاهش مرگومیر در درجه نخست موجب افزایش تعداد کودکان می‌شود، همچنانکه نسل‌های کودکان زنده مانده به سنین بالاتر می‌رسند، بعلت عدم تغییر رفتارهای باروری در مراحل آغازین انتقال جمعیتی، تعداد کودکان زنده به دنیا آمده و زنده مانده بیشتر و بیشتر می‌شود به همین دلیل است که حدود ۳۰ تا ۴۰ سال بعد از افت اساسی مرگومیر، بعلت عدم تغییر رفتارهای باروری، هرم‌های جمعیتی شکل مثلی خود را حفظ خواهند کرد، این حالت، الگوی نوعی جمعیت‌هایی است که دارای رشد طبیعی بالا هستند.

از رویکرد اقتصاد کلان، مرحله کودکی مقطعی از انتقال سنی است که نیازهای مصرفی بیش از قابلیت‌ها و توانمندی‌های تولیدی است، در این مرحله نسبت وابستگی کودکان بالاست، و سرمایه‌گذاری در زمینه نیازهای زنان و کودکان بسیار مهم است.

وقتی که میزانهای باروری رو به کاهش می‌گذارد، این الگوی سنی کاملاً دگرگون می‌شود، به عبارتی بیشتر کشورهایی که انتقال جمعیتی را تجربه می‌کنند، در اصل نه تنها افت باروری را تجربه می‌کنند بلکه افت و کاهش تعداد نوزادان و کودکان را هم تجربه می‌کنند، این فرایند موجب پیدایش حالت برآمدگی و تورم^۱ در ساختار سنی می‌شود، به تدریج شکل سنتی ساختمان سنی تغییر خواهد کرد، پایه‌های هرم سنی کوچکتر می‌شود و شکل تحدب و برآمدگی هرم سنی تکمیل‌تر خواهد شد.

در مدل سنتی انتقال جمعیتی، کاهش میزانهای باروری آخرین مرحله انتقال جمعیتی است، در حالی که انتقال سنی به هیچ وجه در این مرحله پایان نمی‌یابد، دلیل آن بسیار ساده است، برآمدگی

و تحذب سنی ناشی از باروری بالا در مراحل اولیه انتقال جمعیتی بطور پیوسته با گذشت زمان در کل ساختار سنی حرکت خواهد کرد.

ب. دومین مرحله از گذار سنی **مرحله جوانی** است، یعنی زمانی که برآمدگی سنی بسوی سنین جوانی میل می‌کند.

ج. زمانی که برآمدگی سنی به طرف سنین میانی‌سالی می‌رود و نسبت جمعیت گروه‌های میانسال (۶۵-۳۰) به تدریج رو به افزایش می‌گذارد، مرحله سوم انتقال سنی یعنی **مرحله میان‌سالی** شروع می‌شود.

برخی از جمعیت‌شناسان از این مرحله دوم و سوم انتقال سنی تحت عنوان «پنجره جمعیتی» یاد می‌کنند.

رز (۲۰۰۴) معتقد است پنجره جمعیت زمانی آغاز می‌شود که در اثر کاهش میزان‌های باروری توزیع و ترکیب سنی جمعیت تغییر می‌کند، به این معنا که سرمایه‌گذاری‌های کمتری برای تأمین نیازهای گروه‌های سنی جوان لازم است و منابع سرمایه‌گذاری برای توسعه اقتصادی و رفاه خانوارها آزاد می‌شود. به عبارت دیگر کاهش میزان‌های باروری باعث کاهش جمعیت در گروه‌های سنی کودکی و نوجوانی می‌شود. در عوض گروه‌های سنی فعال و در سن کار افزایش می‌یابد. این مسئله باعث رشد اقتصادی سریع‌تر و کاهش بار وابستگی خانواده‌ها می‌شود (رز، ۲۰۰۴).

پنجره جمعیتی به شکل‌های متفاوتی منجر به بروز فرصت‌ها برای رشد تولید سرانه می‌شود. افزایش درصد جمعیت در سن کار نسبت به کل جمعیت موجب افزایش تولید ناخالص داخلی می‌شود، به عبارت دیگر افزایش تعداد تولیدکنندگان (جمعیت در سن کار) نسبت به تعداد مصرف‌کنندگان (جمعیت کودکان و نوجوانان و سالمندان) بطور طبیعی افزایش تولید سرانه را بدنبال دارد (بلوم ۲۰۰۱).

اثرات پنجره جمعیتی بر رشد اقتصادی را می‌توان از سه بعد مورد توجه قرار داد:

(۱) افزایش عرضه نیروی کار: همچنانکه مراحل انتقال جمعیتی طی می‌شود، بچه‌های متولد شده در سال‌های باروری بالا، وارد زندگی بزرگسالی می‌شوند، و در گروه سنی جمعیت فعال قرار می‌گیرند. بنابراین سیاست‌های درست و دقیقی برای آموزش و تربیت آنها لازم است طراحی شود، تا اینکه آنها در مراحل بعدی وارد خیل جمعیت بیکار نشوند. به موازات کاهش میزان‌های باروری و رها شدن زنان از مسئولیت‌های نگهداری بچه، زنان با حجم گسترده‌تری وارد بازار کار می‌شوند. همچنین، به تبع اینکه مراحل انتقال جمعیتی طی می‌شود زنان جوان تمایل دارند آموزش‌های بهتری نسبت به نسل‌های قبلی‌شان داشته باشند و در نتیجه تولید بیشتری خواهند داشت.

(۲) افزایش پس اندازه‌ها: انتقال جمعیتی زمینه افزایش پس‌اندازها را از طریق بهبود قابلیت‌های کشور برای سرمایه‌گذاری و رشد، فراهم می‌کند. افزایش جمعیت در سن کار، پتانسیل بیشتری برای کسب و پس‌انداز پول فراهم می‌کند. بنابراین در این مرحله حجم پس‌اندازها بیشتر خواهد شد، که به نوبه خود پس‌اندازهای ملی را افزایش خواهد داد. دیتون و پاکسون^۱ معتقدند افراد واقع در سنین ۳۵ تا ۶۵ سالگی توانایی بیشتری برای پس‌انداز و سرمایه‌گذاری دارند.

(۳) افزایش سرمایه‌های انسانی: داشتن بچه کمتر علاوه بر اینکه سلامت و آسایش زنان را بهبود می‌بخشد، موجب افزایش مشارکت در نیروی کار، استقلال شخصی و ارتقاء پایگاه اجتماعی زنان می‌شود. تحت این شرایط زنان تمایل بیشتری خواهند داشت که انرژی بیشتری را صرف خانواده و جامعه کنند. در این شرایط والدین از ناحیه هزینه‌های مربوط به نیازهای فرزندان تحت فشار کمتری قرار خواهند داشت و می‌توانند به ابعاد کیفی پرورش فرزندان از جمله آموزش و تغذیه بهتر فرزندان توجه بیشتری نشان دهند (بلوم ۲۰۰۱).

د. مرحله چهارم انتقال سنی، **مرحله سالمندی** جمعیت است، در این مرحله باروری افت اساسی کرده است و بطور کلی برآمدگی و تحذب سنی جمعیت، به سنین سالمندی وارد می‌شود. این تغییر را برخی از جمعیت‌شناسان اصطلاحاً « انفجار عمودی جمعیت سالخورده » می‌نامند، در نهایت سالخوردگی جمعیت در مرحله پیشرفته‌ای قرار می‌گیرد که از آن به عنوان «معکوس شدن هرم سنی» یاد می‌شود (بوجیت ۱۹۹۱، لهسایی زاده، ۱۳۷۹).

یافته‌ها

مراحل انتقال سنی در ایران (ابعاد و زوایای کمی و کیفی)

بر اساس نتایج سرشماری‌های کشور و نیز پیش‌بینی‌های جمعیتی تا حدودی زیادی مراحل انتقال سنی در ایران قابل تشخیص است. همانگونه که جداول شماره (۱) و (۲) و نیز نمودارهای شماره (۱) و (۲) نشان می‌دهند، اولین مرحله انتقال سنی یعنی مرحله کودکان از قبل از سال ۱۳۳۵ شروع شده و حدود ۴۰ سال یعنی تا سال ۱۳۷۵ ادامه داشته است، در این مرحله همواره بیش از ۴۰ درصد از کل جمعیت کشور زیر ۱۵ سال بوده است.

جدول شماره (۱): توزیع درصدی جمعیت کشور برحسب پنج گروه سنی عمده از طی دوره ۱۳۷۹-۱۳۳۵

گروه های سنی	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۷۹
	(مرحله کودکان)						مرحله جوانان
۰-۱۴							۲۵.۵۶
۱۵-۲۹	۲۳.۴۰	۲۱.۷۰	۲۵.۲۲	۲۶.۳۷			
۳۰-۵۴	۲۵.۲۰	۲۴.۰۰	۲۲.۹۰	۱۹.۹۹	۲۰.۷۰	۲۳.۱۶	۲۹.۵۰
۵۵-۷۴	۷.۸۰	۷.۰۰	۵.۹۸	۶.۶۹	۷.۳۳	۷.۷۸	۸.۱۵
۷۵+	۱.۳۰	۱.۱۰	۱.۳۶	۱.۳۶	۱.۰۷	۱.۱۷	۱.۷۹

دومین مرحله انتقال سنی (مرحله جوانی) از سال ۱۳۷۵ شروع شده و تقریباً تا سال ۱۳۹۰ ادامه خواهد داشت. در این مرحله درصد جمعیت جوان بیش از سایر گروه‌های سنی است. مرحله سوم انتقال سنی کشور (افزایش میان سالان) از حدود سال ۱۳۹۵ آغاز و تا سال ۱۴۰۵ نسبت میانسالان به اوج خود می‌رسد. همانگونه که ارقام مندرج در جدول شماره (۲) نشان می‌دهد، غالب شدن مرحله سالخوردگی از سال ۱۴۱۰ به بعد خواهد بود. در این مرحله به تدریج و با سرعتی فزاینده تعداد سالمندان جمعیت کشور افزایش خواهند یافت به طوری که نزدیک به ۲۶ درصد از جمعیت کشور در گروه‌های سنی ۵۵ تا ۷۴ ساله قرار خواهند گرفت و بیش از ۵ درصد جمعیت در سنین بالای ۷۵ سال خواهند بود، جداول شماره (۱) و (۲) و نمودار (۱) و (۲) مسیر زمانی حرکت برآمدگی و تحذب^۱ سنی ایجاد شده در ساختار سنی کشور در مراحل گذار سنی به خوبی نشان می‌دهد.

بنابراین می‌توانیم مشاهده کنیم که انتقال سنی ایران بیش از ۱۰۰ سال طول خواهد کشید. از آنجا که گذار سنی نیازهای اقتصادی، اجتماعی عمده و نیز چرخه زندگی اقتصادی جامعه را رغم می‌زند، اینکه کدام یک از گروه‌های سنی جمعیت نسبت به سایر گروه‌ها در اکثریت باشد شرایط اقتصادی متفاوتی و اولویت‌بندی نیازهای جمعیتی متفاوتی را رقم خواهد زد. از رویکرد چرخه زندگی اقتصادی، مسئله مهم این است که قابلیت و توانایی تولیدی افراد در چرخه زندگی‌شان تغییر خواهد یافت، در نتیجه میزان درآمد سرانه، میزان تولید ناخالص سرانه نیز تغییر خواهد کرد.

جدول شماره (۲): توزیع درصدی جمعیت کشور برحسب پنج گروه سنی عمده

طی دوره ۱۴۲۵-۱۳۸۵

گروه‌های سنی	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	۱۴۰۰	۱۴۰۵	۱۴۱۰	۱۴۱۵	۱۴۲۰	۱۴۲۵
	ادامه مرحله جوانان	مرحله میان سالان	آغاز مرحله سالمندی	مرحله سالمندی					
۰-۱۴	۲۵.۰۸	۱۸.۳	۲۰.۰۸	۲۱.۱۶	۱۹.۴۹	۱۷.۶۶	۱۶.۹۲	۱۷.۲۱	۱۷.۳۸
۱۵-۲۹			۲۰.۷۵	۱۷.۴۹	۱۸.۱۳	۱۹.۹۴	۲۱.۰۴	۱۹.۳۸	۱۷.۵۹
۳۰-۵۴	۲۹.۵۶	۲۵	۳۰.۰۶	۳۴.۴۱	۳۵.۹۸	۳۵.۸۹	۳۴.۱	۳۲.۶۵	۳۱.۴۷
۵۵-۷۴	۸.۰۴	۶.۶۲	۸.۲۷	۱۰.۱۷					
۷۵+	۲.۰۰	۱.۵۷	۱.۶۱	۱.۷۱	۱.۹۶				

از لحاظ نیاز سنجی اجتماعی، جمعیتی در دوره اول انتقال سنی جمعیت، سرمایه گذاری در مورد تنظیم خانواده، بهداشت کودکان و مادران، آموزش و تربیت دوره ابتدایی از اهم نیازهای اجتماعی، جمعیتی است، و به سبب بالا بودن نسبت وابستگی کودکان فشار اقتصادی زیادی به جمعیت فعال جامعه وارد خواهد آمد، در این مرحله قابلیت تولید و پس انداز جامعه به شدت کاهش خواهد یافت، و بطور کلی کیفیت زندگی پایین خواهد آمد.

در مرحله جوانی، نیازهای جوانان از جمله نیازهای مرتبط با آموزش عالی و آموزش مهارت‌های حرفه‌ای، ازدواج، اشتغال، مسکن از عمده‌ترین نیازهای جمعیتی محسوب می‌شود. در این مرحله با

توجه به اینکه جوانان گروه‌های عمده سنی در ساختار جمعیتی هستند، مسائل و آسیب‌های اجتماعی جوانان سیر صعودی پیدا می‌کند، لذا سیاستگذاری در ارتباط با پیش‌گیری، درمان و بهبود وضعیت اجتماعی، اقتصادی جوانان بسیار مهم و ضروری است.

در مرحله میان‌سالی با توجه به اینکه برآمدگی سنی در سنین فعالیت و کار قرار خواهد گرفت، بار وابستگی کودکان کاهش خواهد یافت، در این مرحله مسائل مرتبط با ایجاد فرصت‌های شغلی کافی برای جمعیت در سن کار، بهبود کیفیت چرخه زندگی شغلی و... اولویت خواهند یافت.

اگر تمهیدات و تدابیر مناسب و لازم برای استفاده از نیروی فعال و آماده به کار مرحله جوانی و میان‌سالی اندیشیده شود، این مرحله از گذار سنی می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصادی کشورها ایفا کند. دیوید بلوم^۱ و جفری ویلیام سن^۲ (۱۹۹۸) به بررسی تأثیرات ساختار سنی بر رشد اقتصادی در آسیای شرقی پرداخته‌اند. مطالعات آنها نشان می‌دهد که نقش تغییرات ساختار سنی در جهش اقتصادی آسیای شرقی بسیار مؤثر بوده است بطوری که بین یک چهارم تا دو پنجم معجزه اقتصادی^۳ آسیای شرقی را به بهرگیری از پنجره جمعیتی شان نسبت داده‌اند (بلوم، ساچز ۱۹۹۸)، (بلوم و ویلیام سن ۱۹۹۸، مالانی ۲۰۰۰، میسون ۲۰۰۱).

یکی از مسائل مهم در ارتباط با تغییرات سنی در ایران از سال ۱۳۹۰ به بعد اثر ساختار سنی بر افزایش تعداد موالید است، که تحت عنوان گشتاور جمعیتی^۴ مطرح می‌شود. منظور گشتاور جمعیت اثر موقتی ساختمان سنی بر افزایش تعداد زاد و ولدها است، که هرم سنی سال ۲۰۱۱ این اثر را به خوبی نشان می‌دهد، شکل (۱).

گشتاور جمعیتی منجر به پیدایش موج جدید سنی در ساختمان سنی جمعیت کشور خواهد شد، اما اثر آن بر رشد جمعیت به مراتب کمتر از اثر انفجار موالید در مراحل اولیه انتقال جمعیتی خواهد بود (نمودارهای شماره ۱ و ۲). تدابیر احتیاطی مناسب برای موج دوم جمعیتی که در دهه آینده وارد هرم سنی کشور خواهد شد ضروری و الزامی است.

1 . David Bloom

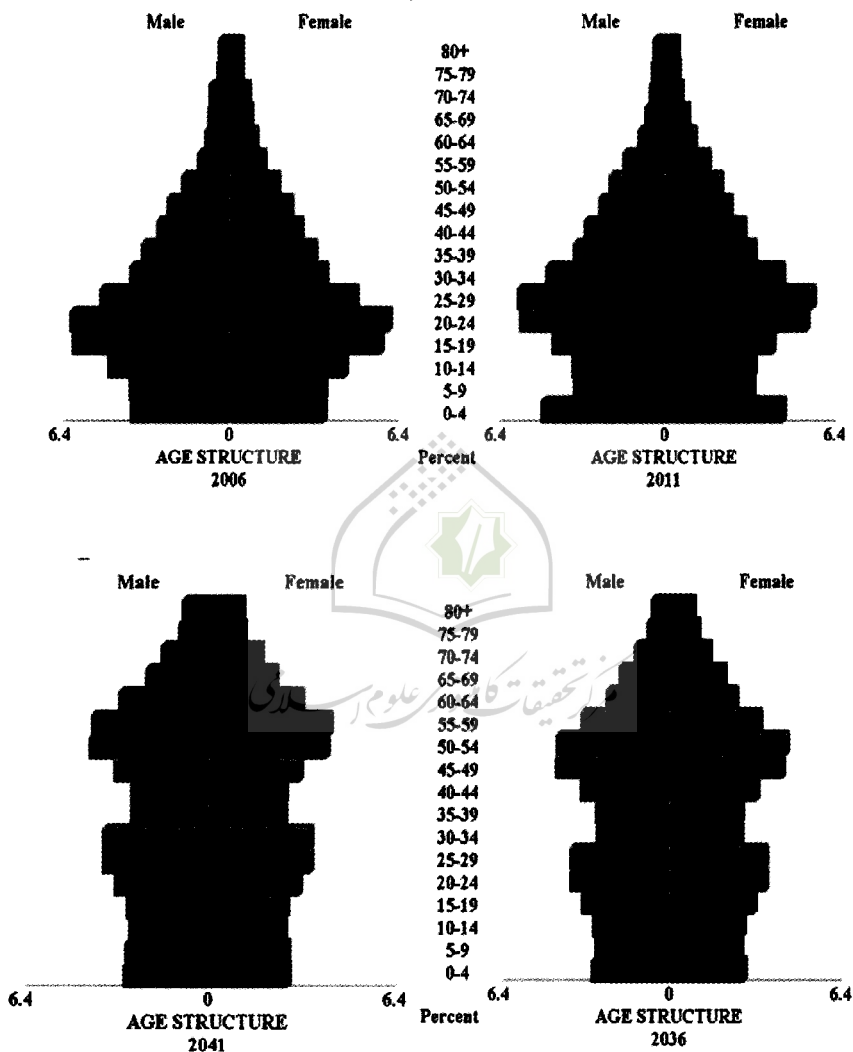
2 . Jeffrey Williamson

3 . Economic miracle

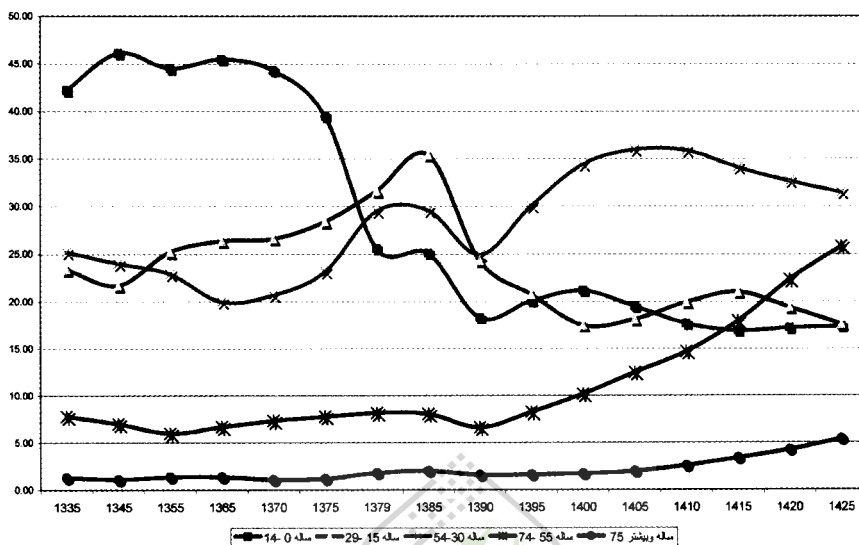
4 . Population momentum

شکل (۱): هرم‌های سنی جمعیت کشور از سال ۱۳۸۵ تا ۱۴۲۵

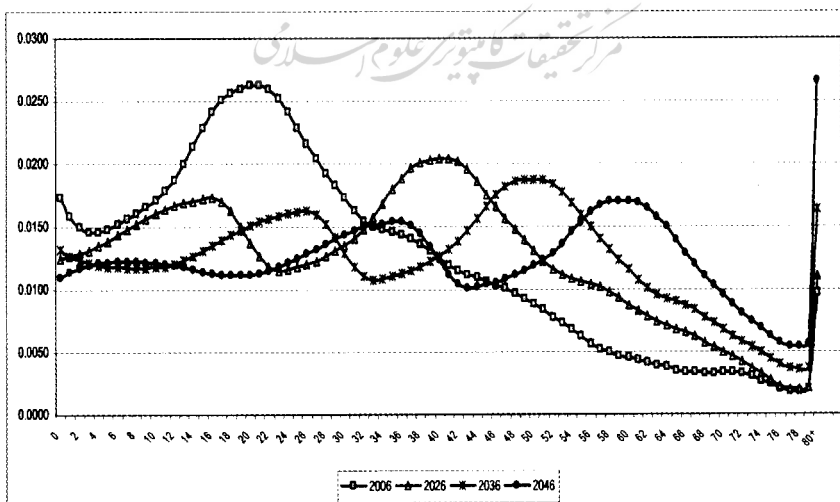
All Age Groups

نمودار شماره (۱): مراحل انتقال سنی جمعیت تا سال ۱۴۲۵

نمودار شماره (۲): تحولات جمعیت به تفکیک سنین منفرد (۰-۸۰+) طی مراحل انتقال سنی جمعیت

در هر حال با توجه به اهمیت دومین و سومین مرحله انتقال سنی جمعیت سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی در جهت بهرمندی از این انرژی جمعیتی ضروری به نظر می‌رسد.

سیاست‌های مرتبط با مرحله دوم و سوم انتقال سنی

برخی از سیاست‌های پیشنهادی برای بهره‌گیری از مزایای پنجره جمعیتی در مرحله دوم و سوم انتقال سنی به شرح ذیل است:

الف: سیاست‌گذاری برای اشتغال، بازارهای مالی و سرمایه‌های انسانی

- سیاست‌های مؤثری برای بهبود ظرفیت‌های استخدام منابع انسانی و ایجاد مشاغل ضروری برای جذب تعداد کثیر جوانانی که وارد سنین کار و فعالیت می‌شوند ضروری است. سیاست تجارت آزاد، همراه با اقتصاد بازار می‌تواند رشد اقتصادی را در طول دوره پنجره تقویت کند (رز، ۲۰۰۴). بررسی‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌هایی که جهت ایجاد سرمایه لازم برای رشد اقتصادی کامل در آسیای شرقی اتخاذ شد، موجب تقویت پس‌اندازها شد و کمک زیادی به رشد اقتصادی این کشورها نمود. دیگر منابع مهم سرمایه‌گذاری، کمک‌های دولت، پس‌اندازهای اقتصادی، سرمایه‌گذاری‌های خارجی و همکاری‌های منطقه‌ای است. همه موارد فوق به عملکرد مناسب و به موقع دولت‌ها بستگی دارد (رز ۲۰۰۴).

ب: سیاست‌های بهداشتی

- شواهد جمعیتی نشان می‌دهد که بهبود شرایط بهداشتی موجب افزایش تولید اقتصادی می‌شود. اتخاذ سیاست‌های مؤثر برای ارتقاء بهداشت طی دوره پنجره جمعیتی لازم است، از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تقویت خدمات بهداشتی مناسب برای کودکان، جوانان و جمعیت در سن کار.

- حمایت از بهداشت جنسی زنان (تقویت دانش بهداشتی آنها)، با توجه به اینکه زنان نقش محوری در بهداشت و سلامت خانواده‌هایشان دارند.
- تقویت بهداشت کودکان، نوجوانان، بهبود نیازهای آموزشی آنان.
- توجه ویژه به جمعیت‌های با درآمدهای پائین، و تقویت برنامه‌های بخش عمومی، بهداشت فقرا (رز، ۲۰۰۴).
- ارتقاء طب کار و افزایش امنیت‌ها و مراقبت‌های در حین کار.

سیاست‌های مرتبط با مرحله چهارم انتقال سنی: سالخوردگی جمعیت

همانگونه که اشاره شد، مرحله چهارم انتقال سنی از سال‌های ۱۴۱۰ بر ساختمان سنی کشور سایه خواهد افکند. ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برای ورود به این دوره می‌تواند بسیاری از مشکلات و مسائل ناشی از سالمندی جمعیت را کاهش دهد. با توجه به اینکه ساختارهای اجتماعی و فرهنگی و نیز ارزش‌های خانوادگی تغییرات اساسی خواهد کرد و بتدریج این تغییرات بطور افقی و عمودی به همه لایه‌ها و قشرهای اجتماعی سرایت خواهد نمود، و از طرفی جمعیت کشور به سوی مراحل سالخوردگی میل می‌کند، اتخاذ سیاست‌های کارآمد برای ورود به مرحله سالخوردگی جمعیت ضروری است.

جهت روشن شدن مطلب باید اشاره شود که در گذشته حمایت از سالمندان معمولاً از طریق توافقات غیررسمی خانواده و جامعه ارائه می‌شد و سن یکی از عوامل قشربندی اجتماعی محسوب می‌شد، اما امروزه این گونه توافقات و ارائه حمایت‌های مورد نیاز سالمندان تقریباً در همه جا رو به تضعیف است و سن و سال بعنوان یک امتیاز اجتماعی ارزش و اهمیت خود را از دست داده است. به جرأت می‌توان گفت چتر حمایتی خانواده از سالمندان رو به جمع شدن است، لذا ایجاد و تقویت مؤسسات غیردولتی، انجمن‌های عمومی، خیریه و... در زمینه حمایت از سالخوردگان ضروری به نظر می‌رسد.

در اکثر جوامع پیشرفته امروزی حمایت از سالمندان توسط مراقبت‌های بهداشتی دولتی و سازمان‌های بازنشستگی خصوصی ارائه می‌گردد. این برنامه‌ها در کم کردن و از بین بردن شکاف موجود در درآمدها و منابع، بین سالمندان و جمعیت واقع در سنین کار موفقیت‌آمیز بوده و میزان فقر در میان سالمندان را بطور اساسی کاهش داده است.

به هر حال این هزینه‌ها که توسط سازمان‌های بازنشستگی به افراد مسن پرداخت می‌شود در واقع انتقال منابع مالی از جوانترها به نسل‌های مسن‌تر است، که به مرور زمان می‌تواند سنگین‌تر و مشکل‌ساز شود، یعنی وقتی که میزان پرداخت‌های بازنشستگی به تدریج رو به افزایش می‌گذارد، این برنامه‌های حمایتی آسیب‌پذیر خواهند شد. صندوق بین‌المللی پول در مطالعه‌ای نشان داد که عدم توجه به این فشارهای مالی در سیستم‌های بازنشستگی می‌تواند باعث ایجاد مشکل گردد و «صدمات اقتصادی جدی» هم بر روی اقتصاد داخلی کشور و هم از طریق ارتباطات بین‌المللی کشورهای پیشرفته بر روی اقتصاد جهانی اثرگذار باشد (بونگارت ۲۰۰۴).

اساساً در برنامه‌ریزی‌ها هم تعداد سالمندان و هم نسبت سالمندان در کل جمعیت باید مورد توجه قرار گیرند. در سیاستگذاری‌های کلان ملی، تعداد سالمندان در واقع بیان‌کننده تعداد تخت‌های بیمارستانی مورد نیاز در آینده، تعداد افراد متخصص طب سالمندان، کمک‌های بهداشتی و تعداد خانه‌های سالمندی مورد نیاز برای آینده است، نسبت سالمندان در یک جمعیت بیان‌کننده تعداد افراد مورد نیاز در سنین کار و فعالیت برای ارایه حمایت‌های مالی به اشخاص سالمند و تعداد مددکاران و افراد متخصص طب سالمندی و پرسنل مورد نیاز برای آموزش و فعالیت در خانه‌های سالمندی می‌باشد.

سازمان جهانی بهداشت، سیاست جهانی‌اش را در ارتباط با سالخوردگی جمعیت، «سالمندی فعال»^۱ اعلام نموده است. منظور سالمندی فعال عبارت است از «فرایند به حداکثر رساندن سطح سلامت، مشارکت و امنیت افراد سالمند به منظور تقویت کیفیت زندگی آنها» (WHO, ۲۰۰۲). سه اصل

مندرج در سیاست سالمندی فعال بر تشخیص آگاهانه نیازها، حقوق، ترجیحات و توانمندی‌های افراد سالمند تأکید اساسی دارد. عقلانیت محوری در پس سیاست سالخوردگی فعال، حفظ ظرفیت و پتانسیل‌های عملکردی در سراسر چرخه زندگی اقتصادی-اجتماعی است.

برنامه‌های عمل در این زمینه‌ها بر سه پایه اصلی استوار است:

الف) سلامت: اگر عوامل خطر ساز (محیطی و فردی)، بیماری‌های مزمن و کاهش دهنده عملکرد در حد پائین نگه داشته شوند، و از سوئی عوامل حمایت کننده از سالمندان بالا نگه داشته شوند، افراد هم از زندگی طولانی‌تر و هم با کیفیت بالاتر لذت خواهند برد. آنها در سلامتی به سر خواهند برد و می‌توانند زندگی شان را همچنانکه مسن‌تر می‌شوند کنترل کنند. در نتیجه تعداد کمتری از سالمندان به مراقبت‌های پزشکی و خدمات هزینه‌بر نیاز خواهند داشت.

ب) مشارکت: اگر بازار کار، استخدام، آموزش، برنامه‌ها و سیاست‌های بهداشتی و اجتماعی از مشارکت کامل سالمندان در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بهره‌برد، و بر اساس حقوق اولیه انسانی آنها، از توانائی‌ها و نیازها و ترجیحات آنها حمایت کنند، آنها می‌توانند سهم بزرگی در فعالیتهای مختلف اقتصادی و اجتماعی، چه دستمزدی چه غیر دستمزدی، داشته باشند.

ج) امنیت: اگر برنامه‌ها و سیاست‌هایی که برای حقوق و نیازهای امنیت اجتماعی، اقتصادی و فیزیکی در نظر گرفته می‌شود، سراسر طول عمر را پوشش دهند و افراد سالمند مورد حمایت قرار بگیرند، همچنین شأن و منزلت اجتماعیشان حفظ شود و در مقابل حوادث حمایت شوند، احساس امنیت خواهند کرد. خانواده‌ها و مؤسسات در تلاش برای حمایت از اعضای سالمندشان باید مورد حمایت دولتها قرار بگیرند (WHO, ۲۰۰۲).

بحث و نتیجه‌گیری:

گذار سنی جمعیت در ایران یکی از مباحثی می‌باشد که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. گذار سنی به موازات انتقال جمعیتی صورت می‌گیرد و تکمیل شدن مراحل آن حدود ۱۵۰ سال طول می‌کشد. هریک از مراحل گذار سنی علاوه بر اینکه نوع اساسی و عمده نیازهای اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی را مشخص می‌کند، نقش مهمی در شکل‌دهی به فرایندهای کلان اقتصادی، اجتماعی جوامع دارد.

این مقاله تلاش کرده است، با استفاده از رویکرد گذار سنی، تصویری کلان از مراحل انتقال ساختار سنی کشور را ارائه دهد، و با توجه به ویژگی‌های اجتماعی و جمعیتی هر یک از مراحل انتقال سنی، برخی از سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های کلان اقتصادی و اجتماعی را معرفی کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که جمعیت ایران مرحله اول انتقال سنی یعنی مرحله کودکان و نوجوانان را طی کرده است و هم اکنون (۱۳۸۹) مرحله دوم انتقال سنی یعنی مرحله جوانان را تجربه می‌کند.

دومین مرحله انتقال سنی (مرحله جوانی) از اوایل سال ۱۳۷۵ شروع شده و تا سال ۱۳۹۰ ادامه خواهد داشت. مرحله سوم انتقال سنی کشور (افزایش میانسالان) از اوایل سال ۱۳۹۰ آغاز و تا سال ۱۴۱۰ ادامه خواهد داشت. برنامه‌ریزی در جهت بهرمندی از جمعیت فعال واقع در سنین کار و فعالیت یکی از سیاستهای مهمی است که در مرحله دوم و سوم انتقال سنی باید مورد توجه دولتمردان قرار گیرد.

مرحله سالخوردگی از سال ۱۴۱۰ به بعد بر ساختمان سنی جمعیت کشور غالب خواهد شد. در این مرحله به تدریج و با سرعتی فزاینده تعداد و درصد سالمندان جمعیت کشور نسبت به سایر طبقات سنی رو به فزونی خواهد گذاشت، به طوری که نزدیک به ۲۶ درصد از جمعیت کشور در گروه‌های سنی ۵۵ تا ۷۴ ساله قرار خواهند گرفت و بیش از ۵ درصد جمعیت در سنین بالای ۷۵ سال خواهند بود. ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی، اجتماعی و توانمندی‌های لازم برای ورود به مرحله سالمندی با اتخاذ سیاست‌های بلندمدت کارآمد و شفاف امکان‌پذیر خواهد بود. لذا اتخاذ سیاستهای پیشدستانه جهت ورود به هریک از مراحل انتقال سنی بویژه مرحله سالخوردگی جمعیت الزامی و ضروری است.

منابع و مآخذ:

- لهستانی زاده، عبدالعلی (۱۳۷۷). *ساختار سنی جمعیت*، انتشارات نوید شیراز، شیراز.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). *نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سالهای ۱۳۳۵ - ۱۳۸۵*، مرکز آمار ایران، تهران.
- میرزائی، محمد و همکاران (۱۳۸۲). *بررسی و تحلیل مسائل و چالش‌های جمعیتی ایران و پیامدهای آن*، کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران.
- میرزایی، محمد و همکاران (۱۳۸۵). *گزارش کشوری جمعیت و توسعه در ایران، پروژه جمعیت و توسعه دانشگاه تهران*، تهران.
- Bloom, D. and J. Williamson. (1998). "Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia." World Bank Economic Review (12). 419-456.
- Bloom, D., D. Canning, and J. Sevilla. 2003. "The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change." Population Matters Series. Santa Monica, California: Rand. (Useful additional materials are available on the web; search under "demographic dividend.")
- Bo, M. Sommestad, L. (۲۰۰۰). *Four Phases in the Demographic Transition, Implications for Economic and Social Development in Sweden, ۲۰۰۰-۱۸۲۰*. Paper presented at the SSHA meeting in Pittsburgh.
- Bongaarts, J. (1997). "Future Population Growth and Policy Options." The Population Council, New York.
- Gierveld, J. (2001). *Understanding Old Age, Critical and Global Perspectives*, European Journal of Population, (3).299-310.
- Grundy, E and A. Slogget (2003). *Health inequalities in the older population: the role of personal capital, social resources and socio-economic circumstances*. Social Science & Medicine, (56). 935-947.
- Johnson, Malcolm L and Coleman B. (2005). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*, Cambridge University Press, New York.
- Mehryar .A.H., Ahmadnia. S. (2004). "Age-Structural Transition in Iran: Short and Long-term Consequences of Drastic Fertility Swings during the Final Decades of Twentieth Century", Paper presented at the CICRED Seminar, Paris, 23-26.
- O'Neill .B & Balk .D. (2001). "World Population Futures", In Population Bulletin; Population Reference Bureau, Washington.

- Reign, M. L. (2001). *Unspoken poor: Single elderly women surviving in rural America*. Journal of Elder Law, (2).257-284.
- Ross. J. (2004). *Understanding the Demographic Dividend*, POLICY Project, Futures Group One Thomas Circle, NW, Suite 200, Washington.
- United Nation Population Division (2002). "*UN Projection Report Revised*", New York.
- United Nation Population Division, (2004). "*UN Projection Report*", New York.
- United Nation Population Division, (2004). "*UN Projection Report Revised*", New York.
- Wilson, A. E., & Hardy, M. A. (2002). *Racial disparities in income security for a cohort of aging American woman*. Journal of Social Force, (40). 1283-1306.
- Yount K. M. and et, al (2004). *Gender and use of health care among older adults in Egypt and Tunisia*. Social Science & Medicine (59). 2479-2497.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی